

Петро Єщенко

СВІТОВА КРИЗА І КРИЗА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОДІЯ

Розглянуто наукові підходи до причин і наслідків глобальної економічної кризи, місця в цьому процесі економічної науки. Проаналізовано проблему зміни парадигми економічного зростання, обґрунтовано підхід автора до її розв'язання.

Ключові слова: криза економічної теорії, світова криза, плюралізм думок, система економічної науки, парадигма економічної науки, нова модель розвитку економіки.

JEL: A10.

У другому десятилітті ХХІ століття перед людством дедалі гостріше постає питання: як подолати некерованість глобального фінансово-економічного ринку, який створює глобальну економічну кризу, що веде до зростаючої соціально-економічної нерівності та краху сучасної цивілізації? Учені, політики, господарники шукають усі можливі шляхи і засоби, щоб спрямувати світову економіку на розвиток і зростання добробуту не лише народів окремих країн, а всього населення світу.

Еліксир економічної мудрості бачать по-різному. Це і наводнення ринку свіжонадрукованими грошима, і створення світового уряду, і всесвітня інфляція, і соціалізація капіталізму і т. д. Такі рецепти не змінять існуючу систему, а лише породжуватимуть нові й нові органи, що, власне, і відбувається вже чимало років. Світовому співтовариству необхідний рішучий поворот до принципово нового устрою життя, а отже, і зміни соціально-економічної структури суспільства. Відповіді слід шукати в пошуку нової системи теоретичних знань, що властиве науці, економічній зокрема.

Економічній науці – плюралізм думок

Кінцеве завдання будь-якої науки¹ – дати певну програму дій. Для суспільної науки це програма розвитку суспільства. Ми маємо величезний науковий критичний матеріал щодо суперечностей сучасного капіталістичного суспільства. Перш за все, критику фінансового капіталу і критику суспільства загалом, яке підвладне пануванню транснаціональних монополій. Ця критика йде з усіх боків, але рідко охоплює проблему в цілому. Річ

Єщенко Петро Степанович (p.eshchenko@ukr.net), д-р екон. наук; проф. кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Наука – це система знань, тобто знання, вибудовані за певним методом, внутрішньо логічно взаємопов'язані, узагальнюють практичний досвід і розкривають закономірності природи, суспільства і мислення.

у тім, що немає моделей нового суспільства, яке могло б прийти на зміну "транскарпіталізму". Разом з тим дедалі більше дослідників трансформаційних перетворень суспільства звертають увагу на те, що в усіх розвинених країнах нерегульовані ринки пішли в минуле. Також вони обґрунтовують необхідність переходу від капіталістичного до посткапіталістичного суспільства.

Водночас у більшості наукових публікацій з економічної теорії, заснованих на пануючій парадигмі та монополії певних наукових співтовариств, явища господарського життя глибоко не проаналізовано, а лише фіксовано. Наслідком такого методу пізнання є просте вилучення матеріалу з арсеналу дійсності, а не системний аналіз. Інакше кажучи, подібні публікації базуються на *емпіричних знаннях*, які ще не вдалося пояснити теоретично, включити в єдину систему знань. Достовірність емпіричних знань обмежена тими фактами, з яких вони отримані, тому їх не можна використовувати для наукових прогнозів, принаймні, прогнози, засновані на емпіричних знаннях, мають малий ступінь вірогідності. Емпіричні знання – необхідна база науки, вони ставлять питання, але це ще не теорія. Звичайно, емпіричні знання мірою їх осмислення можуть переростати у знання теоретичні. В економічній науці таких знань досить багато. Емпіричні знання не досліджують причини вказаних явищ, як вони еволюціонують, що в них позитивне, а що негативне, яке їх майбутнє. Зрозуміло, що подібні публікації не спрямовані на виявлення внутрішніх суперечностей існуючої системи виробничих відносин, отже, не можуть виявити передумови нової системи виробничих відносин у рамках старої. Вони спрямовані на перетворення економічної науки на ідеологічне марнослов'я. Часом складається враження, що нинішні суспільні науки, економічні зокрема, більше продукують гасла для ідеологічних битв політиків різних партій, аніж займаються пошуком закономірностей розвитку суспільства і механізмів його функціонування. Лише на основі пізнаних закономірностей, що відбивають реалії життя, його суперечності, можна створити програму розвитку суспільного життя й управління ним. Це є особливо важливим для України, де понад 20 років управління суспільством здійснюється на основі так званого здорового глузду і методом "тику", тобто спроб і помилок. Назріла потреба в розробленні нової теорії розвитку суспільства, здатної вивести світ із глобальної економічної кризи.

Наука має бути повернена до реалій життя, а не винаходити якісь ідеальні (по суті міфічні) устрої. Вона має розкривати існуючу систему суперечностей, основний спосіб розв'язання яких – створення умов для знаходження форми реалізації та руху кожної з протилежних сторін. Причому з дотриманням провідного принципу діалектики – поєднання протилежностей, що у практичній діяльності означає необхідність урахувати і те, і те. Скажімо, дискусія про те, яка форма власності є ефективнішою, сама по собі схоластична. Відповідь: усі й ніяка. Кожна форма власності є ефективною лише в певних межах і за певних умов. Наприклад, приватна власність є найефективнішою в умовах ринку вільної конкуренції. Але якщо економіка повністю монополізована великими приватними власниками, ефект приватної власності зникає. Те саме стосується і державної власності.

Економіка – завжди суміш різних способів виробництва, тобто змішана економіка. Проблема полягає в тому, щоб зрозуміти закономірності цього економічного коктейля.

Жоден технологічний спосіб виробництва, переставши бути пануючим, не зникає. Економіка дедалі більше стає "багат шаровим пирогом". Із цього випливає, що іншою має бути система, структура фундаментальної економічної теорії.

Щоб знати економіку, на її засадах формувати економічну політику й упроваджувати її в господарську практику, необхідно володіти науковими методами пізнання. Натомість більшість політиків, керівників і економістів, які знають іноземні мови і математичні методи аналізу, не навчені науковому пізнанню, не можуть самостійно мислити і теоретично відтворити реалії життя. Відсутність у фахівців не лише глибоких системних знань, але і елементарних економічних знань позбавляє їх можливості самостійно оцінювати економічні явища й ухвалювати рішення, адекватні викликам часу.

Сьогоднішня ситуація викликає тривогу не лише в наукових колах, а і серед освічених людей, зокрема у молодого покоління. Студенти 37 асоціацій економіки з 19 країн у своєму зверненні заявили: "У кризі перебуває не лише світова економіка, а й економічна теорія.., і ця криза несе свої наслідки далеко за межі університетських стін. Те, чого навчають в університетах, формує свідомість наступного покоління, яке задає тренд і таким чином формує обличчя суспільства, в якому ми живемо. ...на часі переглянути те, як викладають економічну теорію. Ми не задоволені різким звуженням навчальної програми, яке відбувається впродовж останніх двох десятиліть. ...відсутність інтелектуальної різноманітності не лише стримує процес освіти і наукових досліджень, а й обмежує наші можливості в боротьбі з різними викликами XXI століття, починаючи від фінансової стабільності й закінчуючи забезпеченням продовольчої безпеки і зміною клімату. Світ має приділяти більше уваги вивченню цієї дисципліни, а також дискусіям і плюралізму теорій і підходів. Це допоможе відновити цей предмет і в кінцевому підсумку створити простір, у якому можна буде знайти рішення проблем суспільства"².

Незадоволеність студентів зрозуміла. Підручники з економічної теорії лише фіксують явища, нерідко в догматичній формі, вони радше є словниками або довідниками. Причини неадекватності теоретичних знань реаліям сучасного економічного життя і знанням студентів, як і більшості тих, хто формує економічну політику і керує господарським життям, слід шукати як у підручниках з економічної теорії, так і в самій економічній теорії, її структурі.

У нинішніх умовах, незважаючи на різноманітність теоретичних підходів, іноді несумісних один з одним, науку про економіку слід подавати студентам як сукупність теоретичних знань. Саме вони містять пояснення фактів, їх осмислення, узагальнення. Лише теоретичні знання формують наукове розуміння дійсності, її минулого і сьогодення, дозволяють прогнозувати майбутнє. Разом із тим наука завжди є біднішою за життя. Вона

² Международный призыв к плюрализму мнений в экономической теории // <http://www.isipe.net/home-ru>.

оперує загальними поняттями і явищами, яких, точно кажучи, в житті немає. Водночас наука є багатшою за життя, бо дозволяє зрозуміти його сенс, зміст, напрямки розвитку, суперечності й створює можливість керувати процесами у природі та суспільстві.

Зрозуміло, основний напрямок теорії завжди має внутрішні відмінності, але це лишень один із способів створення економічної теорії й оцінки реального світу. Сьогодні не тільки в Україні, а й у світі практично кожен економічний вищий навчальний заклад має свій підручник. Скажімо, одна наукова школа стоїть на позиціях регулювання економіки, інша – на вільній конкуренції. Подібне неможливе собі уявити у фізиці, хімії, біології, психології та інших науках.

Повна, всеосяжна економічна освіта, на думку студентів, має сприяти збалансованому пізнанню різних теоретичних шкіл, від неокласичних підходів, які широко викладають, до значною мірою виключених із програми класичних, посткейнсіанських, інституціональних, екологічних, феміністських, марксистських і австрійських економічних шкіл. Більшість студентів економічних спеціальностей не стикаються з такими різними точками зору під час навчання³.

Економічна теорія, як указує А.Гриценко, є розгалуженою системою знань, що активно взаємодіє з іншими науками. Вона, як і сучасний світ, дедалі більше набуває мережевого характеру. Економічні знання, з одного боку, дедалі більше спеціалізуються, а з іншого – інтенсивно проникають в інші галузі знань. Розмаїття наукових шкіл, повний спектр можливих позицій щодо однієї й тієї самої проблематики, в тому числі протилежних, погляди вчених, що цілком не збігаються і розрізняються не лише в деталях, а і по суті, складаються в певні напрями розвитку економічної думки, серед яких виокремлюється мейнстрім із вельми рухомими і розпливчастими межами (2014). Усе це свідчить про необхідність створення системи економічної науки, без якої не можна як перейти на нову модель розвитку економіки, адекватну сучасним реаліям, так і підготувати відповідний підручник з економічної теорії.

Криза економічної науки та її вплив на господарське життя

З крахом економіки у світі капіталу почався справжній переполох в економічній теорії. До настання кризи багато хто з економістів був переконаний, що фінансові ринки самі себе очистять і тим самим економіка почне одужувати від такої хвороби, як циклічний розвиток. Проте цього не відбулося. Не відбулося і гуманізації суспільства, про яку так багато говорили сучасні адепти неокласичної теорії.

Здавалося б, усе зрозуміло: західна неоліберальна економічна теорія зазнала повного фіаско, що має спричинити відмову від такої концепції. Проте ні на Заході, ні на Сході справа далі за риторичку не пішла. Відзначимо, що проблеми кризи неокласичної теорії періодично обговорюють упродовж понад 30 років (Коуз, 1991; Макконнелл, Брю, 1992; Полтарович, 1998; Панорама экономической мысли..., 2002; Тамбовцев, 2003; Рязанов, 2006).

³ Див.: Там же.

Аналізуючи праці з цієї проблематики, К.Хубієв справедливо вказує на відсутність у них критики вихідних передумов, що складають жорстке ядро неокласичної теорії: граничну корисність і методологічний індивідуалізм. Наприклад, Макконнелл і Брю пишуть: "Гранична корисність та її максимізація на індивідуальному і суспільному рівнях – цільова методологічна установка цього наукового напрямку. Максимізації сумарної корисності в суспільстві за суворого дотримання указаної методології можна досягти за рівного і навіть зрівняльного розподілу благ і доходів" (1992. С. 282).

Далі К.Хубієв аргументує: "Цей висновок неокласичної методології суперечить реальним цілям, механізмам і результатам тієї моделі економіки (ринкової), в рамках, для захисту й обґрунтування якої цей напрям складався і розвивався. Очевидною є глибока суперечність між теорією і реальністю, на яку вона орієнтована... І зрозуміло, з якої причини "неокласична" методологія не має суперечності як методологічного принципу, який дозволяє визначити характер, рушійні сили, механізм розв'язання реальних суперечностей. Якщо ж "неокласична" методологія звернеться до методу суперечності, то вона прийде до не дуже бажаних для себе висновків" (2006. С. 49).

Рівний і навіть зрівняльний розподіл благ і доходів, на чому наполягають представники неокласичної методології, на тлі реалій життя за останніх 40 років не відповідає дійсності. Цьому є безліч доказів, про що свідчать як статистичні дані, так і наукові публікації. З 7,2 млрд осіб у світі близько половини живе менше ніж на 2 дол. на день – це офіційна межа злиденності, встановлена Всесвітнім банком. Більша частина цих людей проживає в селах Індії, Китаю, стихійних і сільських поселеннях Африки на південь від Сахари, 48% із них живе менше ніж на 1,25 дол. на день. Нерівність, як говорить Н.Хомський, "досягла історичного максимуму". У своїй доповіді (з використанням даних доповіді банку "Credit Suisse" "Про світовий добробут" за 2013 рік) він наводить вражаючі факти: майже половина світового багатства нині належить лишень одному відсотку населення, а досягає воно 110 трлн дол. Як повідомляє "Washington Post" (грунтуючись на даних "Credit Suisse"), бідне населення планети володіє лишень 1% світового багатства, а найбагатші 10% дорослого населення – 85%. І на "Землі свободи", де кожен, як вважають, може стати мультиміліардером, нерівність багатих і бідних є найбільш різкою з усіх промислово розвинених держав. За даними Дж.Стігліца, сьогодні середня зарплата працюючого чоловіка у Сполучених Штатах є нижчою за рівень 1989 року. Але не варто хвилюватися, вищий клас чисельністю в 1% населення в Америці чудово себе почуває: "Oxfam" (Оксфордський комітет допомоги тим, хто потерпає від голоду) з'ясував, що "найбагатший 1% дістав 95% зростання після фінансової кризи (з 2009 року), а нижчі 90% стали ще біднішими". Народитися бідним у США означає і залишатися бідним: вертикальної мобільності фактично не існує й "американська мрія" є не більш ніж химерною голлівудською фантазією⁴.

⁴ Див.: Пибс Г. Неравенство и неизбежный крах. 22.04.14 // <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/89867/>.

Організація економічного співробітництва і розвитку у своїй доповіді вказала на існування різких відмінностей у доходах серед країн ОЕСР: вони сягають 10:1 в Італії, Японії, Кореї та Сполученому Королівстві, підскакують до приблизно 14:1 в Ізраїлі, Туреччині та США і 27:1 у Мексиці та Чилі. Необхідність нової економічної системи, заснованої на рівності та справедливості, є очевидною. Неоліберальна модель – система не справедлива, яка має піти в минуле; вона не слугує більшості народу, тим 99,9%, яким набридла соціальна нерівність, брехливість урядів і які у величезних кількостях захоплювали вулиці міст у всьому світі, щоб виразити свої погляди⁵.

Дискусія про кризу сучасної неокласики перебувала в тіні в період починаючи з розпаду соціалістичної системи до глобальної економічної кризи. Причиною цього була не ефективність даного наукового напрямку, як і ринкової моделі економіки, а розширення ринку збуту для країн розвиненого капіталу за рахунок постсоціалістичних держав. Перші просто "скинули" різного роду ширвжиток на новоутворені національні ринки.

Розпал глобальної економічної кризи відновив дискусію про методологічні проблеми економічної науки. Це було спричинено загостренням боротьби за захоплення ринків, зокрема в розвинених країнах. У поле цієї боротьби дедалі більше втягується європейський ринок. Його хочуть поглинути США, де рівень конкуренції вище і відчувається гострий брак попиту як усередині країни, так і на ринках інших країн, де вони присутні. Розв'язати ці проблеми, на думку аналітиків, можна або шляхом глобальної війни, або проникненням на великий ринок, яким є європейський.

Вихід із глобальної економічної кризи ні першим шляхом, ні другим здійснити не можна, його можна лише на якийсь час відкласти в часі. Подолання світової кризи вимагає ретельного наукового аналізу чинної моделі економіки і моделі глобалізації, їх рушійних сил і суперечностей. Зрозуміло, що такому аналізу перешкоджають не тільки сильні світу цього, а й учені-економісти, які репрезентують сучасну неоліберальну теорію. Остання не лише стоїть на захисті існуючої системи, а і сформувала стереотип залежності людини від системи, до якої вона звикла і не хоче втратити цінності, що склалися, зокрема гроші, прибуток, кредит тощо.

Здійснювана економічна політика, в основі якої лежить мейнстрим, знайшла свій прояв у господарській практиці, наслідком чого і стала глобальна економічна криза. Усе це дає підстави стверджувати, що політика стає рушійною силою розвитку суспільства і людини, коли вона є науково обґрунтованою. Такою є політика, яка базується на законах, що об'єктивно діють, ураховує різноманітні інтереси суспільства, передбачає різні варіанти рішень і свободу вибору.

Система економічної науки

Усунути невідповідність, що склалася між економічною теорією, економічною політикою і господарською практикою, на думку низки вчених, може новий напрям в економічній теорії, який назвали системною парадигмою (Корнаї, 2002; Клейнер, 2007; 2011; Агошкова, Ахлибинин-

⁵ Там же.

ский, 1998). Вона активізує розвиток інноваційних ідей в економічній теорії, доповнить і певною мірою синтезує традиційні неокласичні, інституційні та еволюційні концепції. Це дозволить узагальнити наукові знання у вигляді категорій, законів, закономірностей, тенденцій, тобто "будівельного матеріалу", накопиченого вченими різних шкіл за всю історію розвитку людства, який стане двигуном науки, виведе її на новий рівень. Створення системи економічної науки дозволить розкрити об'єктивні та суб'єктивні суперечності існуючої системи, дасть могутній поштовх розвитку знання, який дозволить формувати науково обґрунтовану економічну політику, що враховує інтереси всіх суб'єктів економічної діяльності.

Система – це, перш за все, філософія науки. Створенням системи науки про природу стало відкриття взаємного зв'язку всіх атомів у всесвіті, що знайшло свій вираз у Періодичному законі хімічних елементів Д. Менделєєва. Цей закон, над яким учений працював майже 40 років, знаходячи нові й нові підтвердження своєму відкриттю, уточнюючи його, перетворився на непогасний маяк, який і сьогодні освітлює науці нові шляхи шукань.

В економічній науці, за всієї її особливості як науки суспільної, наявності загальних і специфічних законів, що відбивають господарське життя людей, їхні традиції на різних етапах розвитку цивілізації, безумовно, дуже важливими є різноманітні формули, індекси і т. д. Але вони мають сенс за наявності якогось загального погляду на процеси економічного життя в конкретній країні й у конкретний час. Ми маємо бути вдячні вченим, які знайшли способи боротьби з інфляцією, але головне питання – чому суспільство не може цілком позбавитися такого згубного явища – лишається не розв'язаним.

Економічна теорія є результатом розвитку думки на базі систематизації фактів дійсності. Узагальнений і опрацьований матеріал стає економічною категорією лише в тому разі, якщо він виражає реальні економічні відносини, а перехід від однієї категорії до іншої має бути підтверджений реальним розвитком. Якщо використовуваний матеріал не опрацьований і не узагальнений, не зведений до категорії, якщо не виявлені закономірності, властиві виробничим відносинам, вираженим у цих категоріях, то економічної теорії як науки не існує.

Оскільки процес розвитку суспільного життя, як і економіки, що є його складовою, нескінченний, остільки нескінченним має бути і процес досліджень у сфері економіки. На основі узагальнення нових історичних фактів з'являються нові економічні категорії, які розвивають економічну науку. Важливо усвідомити, що економічна теорія відбиває історію розвитку певного суспільства, особливості кожних окремих відносин у системі виробничих відносин того чи того способу виробництва. На різних етапах розвитку людського суспільства століттями накопичувався такий "будівельний матеріал", а потім виникали різні теоретичні напрями, авторами яких були вчені, що увійшли до історії економічної науки. Їхні ідеї стають тією "цеглою", з якої будуються економічні теорії, але лише деякі з них можна вважати системами.

В економічній теорії за всю історію існування людства створено небагато систем. Авторами систем були Сміт, Рікардо і Мілль, Маркс, Кейнс, Шумпетер. Їхні системи базувалися на певних методологічних підходах і були спрямовані на захист інтересів конкретних верств суспільства, тобто формували певну ідеологію.

Творцем першої наукової системи економічної теорії є Адам Сміт. У її основі функціонують два вихідні пункти. Перший – трудове походження багатства, другий – пріоритет вільного ринку як ідеал економіки. У центрі цієї концепції постать економічної людини, її ще називають раціональним індивідом – що завжди обирає найраціональніший, найвигідніший для себе варіант поведінки.

Головна заслуга А.Сміта полягає в тому, що він, використовуючи метод наукової абстракції, створив першу наукову модель ринкової економіки. Вона розкрила сутність капіталізму вільної конкуренції й стала теоретичною базою економічної політики, яку здійснювали між серединами XVII і XIX століть. За розгляду праці Сміта "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776) більшість авторів переважно акцентують увагу на так званій невидимій руці, що забезпечує саморегулювання ринкової економіки, й ігнорують положення про те, що політичну економію тлумачать як галузь знань, необхідну державному діячу або законодавцю, яка ставить перед собою два завдання: по-перше, забезпечити народу високий дохід або засоби існування, а точніше, можливість здобувати їх; по-друге, передавати державі або суспільству дохід, достатній для суспільних благ. Її мета – збагачення як народу, так і государя (Сміт, 2007. С. 419).

Як економічна теорія, так і економічна політика згаданого періоду здебільшого відповідала потребам індустріального суспільства, що спиралося на приватну власність і свободу економічного вибору.

К.Маркс розкрив механізм ринкового капіталістичного господарства в умовах індустріальної епохи, в якій провідне місце належить матеріальному виробництву і домінує праця найнятих працівників, чого не враховують його критики. Він розробив учення про спосіб виробництва як суперечливу єдність продуктивних сил суспільства і виробничих відносин. На цьому побудована вся економічна теорія марксизму. У передмові до першого видання першого тому "Капіталу" Маркс писав: "Предметом мого дослідження у цій праці є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну" (1955. С. 4).

Будь-яка нація, на думку К.Маркса, може і повинна вчитися у інших. "Щоправда, суспільство, навіть якщо воно натрапило на слід природного закону свого розвитку, – а кінцевою метою мого твору є *відкриття економічного закону руху сучасного суспільства* (виділено мною. – П.Е.), – не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати останні декретами". Щоб уникнути можливих непорозумінь він продовжує: "Постаті капіталіста і землевласника я вимальовую аж ніяк не в рожевих барвах. Але тут справа йде про осіб лише постільки, поскільки вони є уособленням економічних категорій, носіями певних класових відносин та інтересів. Моя точка зору полягає в тому, що я дивлюся на розвиток економічної суспільної формації як на природно-історичний процес; тому з моєї

точки зору, менше ніж з якоїсь іншої, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких у соціальному сенсі вона залишається, хоч би як підносилися вона над ними суб'єктивно" (1955. С. 7–8).

Уся економічна теорія марксизму побудована на вихідному методологічному положенні про подвійний характер праці товаровиробника, що відтворює непримиренні суперечності між несумісністю капіталістичної приватної власності та зростаючим усупільненням виробництва. Звідси К.Маркс робить висновок, що розв'язати цю суперечність можна шляхом зміни відносин між людьми з приводу виробництва і привласнення матеріальних благ у капіталістичному суспільстві. Учені-суспільствознавці, здебільшого, визнають правильність цього висновку.

Спроби це спростувати як робили, так і роблять, але досягти позитивного результату нікому не вдалося. Ще наприкінці XIX століття австрійський учений Е.Бем-Баверк у книзі "До завершення марксистської системи" (1890) визнає, що якби йому вдалося довести, що Маркс не мав рації у своєму вченні про подвійний характер праці, він би спростував його.

Тері Іглтон, один із знаних сучасних філософів, здійснивши глибокий аналіз праць Маркса і спроектувавши його на сучасну економічну реальність, доходять таких висновків: "За всієї своєї варіативності майбутнє, яке чекає на нас, виходить із даного конкретного сьогодення. А велика частина сьогодення створена в минулому. Щоб кроїти за своїм смаком майбутнє, у нас немає нічого, крім вельми мізерного набору недосконалих знарядь, що дійшли до нас з минулого. Та і ці знаряддя дісталися нам не з голочки, а вельми і вельми пошарпанними" (2012. С. 105). Звертає на себе увагу, на думку вченого, і те, що описувати майбутнє слід лише за допомоги термінів, що походять із минулого або сьогодення, натомість майбутньому, яке радикально пориває з сьогоденням, явно буде тісно в рамках нашої нинішньої мови (2012. С. 108).

Описуючи стан справ у капіталістичному суспільстві, Іглтон аж ніяк не вважає його таким, що сприяє суспільному розвитку. Той факт, що капіталізм розглядає виробництво як потенційно безмежне, не лише не сприяє соціальному прогресу, але чималою мірою гальмує його. "Розвиток не має ставити під загрозу людську гідність і благополуччя. Це капіталізм розглядає виробництво як потенційно безмежне, а соціалізм обумовлює його моральними й естетичними цінностями. Або, як визначає сам Маркс у першому томі "Капіталу", надає йому форми, "відповідної повному розвитку людини" (2012. С. 290). Неважко зрозуміти, що Іглтон виступає проти ірраціонального виробництва і споживання й обстоює економіку, яка слугувала б людині з її високими духовними цінностями.

Іглтон справедливо критикує хибне розуміння рівності за соціалізму: "Рівність за соціалізму не означає, що всі ми станемо цілком однаковими; абсурдно припускати, що таке взагалі коли-небудь було (це те саме, якби Маркс узявся стверджувати, що він отримав краще виховання, ніж герцог Велінгтон). Не означає воно і того, що кожен отримуватиме точнісінько однаковий обсяг багатства і ресурсів. Справжню рівність означає не рівномірне забезпечення всіх, але рівну турботу про задоволення різних потреб кожного. Саме таку форму суспільства передбачав Маркс... Для Ма-

ркса кожна людина повинна мати рівне право на самореалізацію і на активну участь у формуванні умов суспільного життя. Тим самим бар'єри нерівності будуть зруйновані, але головним результатом цього стане забезпечення кожній людині можливості максимально повно розгорнути свій потенціал як унікальній особі, якими ми всі й є. Зрештою для Маркса рівність існує задля відмінностей. Соціалізм не має нічого спільного з бажанням одягнути всіх в однакові комбінезони, зате споживчий капіталізм дійсно не проти вбрати своїх громадян в уніформу, відому як спортивний або тренувальний костюм" (2012. С. 143–144).

Окремо слід сказати про систему Кейнса, її сьогодні вважають модною і посилено пропагують. Причина останнього очевидна, адже завдяки кейнсіанській теорії та економічній політиці, яку здійснюють на її основі, в період Великої депресії значною мірою вдалося впоратися з кризою. Разом з тим виникає запитання: як можна її використовувати в умовах нинішньої кризи, природа якої є іншою? Кейнсіанська система – це теорія для багатії та монополізованої економіки. Вона, зрозуміло, не годиться для жебраків, слабких і так званих країн, що розвиваються. Пропагандисти цієї системи не враховують того, що капіталізм вступив у новий етап свого існування. У ХХ столітті настала влада фіктивного капіталу і фінансової олігархії. Кейнс не міг знати, що до 1980-х років величина світової фінансової бульбашки зрівняється з величиною світового ВВП, а у другому десятилітті ХХІ століття світове господарство остаточно перетвориться на гігантське казино. 2008 року загальний обсяг деривативів, ризикованих спекулятивних контрактів складав 500 трлн дол., а до кінця 2014-го ця цифра наблизиться до двох квадрильйонів⁶. Сьогодні рентабельність фінансових операцій перевищила її рівень у реальному секторі економіки. Просто жахливо, що стає не вигідним займатися виробництвом і торгівлею, а вигідно перепродавати папірці (по суті навіть не папірці, а просто ганяти електрику з комп'ютера в комп'ютер!).

Настала справді безглузда епоха, в якій фіктивний капітал став найприбутковішим. Саме він вигадав фіктивні оцінки багатства у вигляді так званої капіталізації. Сам він нічого не створює і не може створювати, зате прихитряється залазити в кишені мільярдів людей і сотень країн. Він став фактичним правителем світу.

Утворилася купка країн-паразитів – так звані країни золотого мільярда. Вони мають негативні торгові баланси, тобто "жеруть" більше, ніж виробляють. Вони ж мають позитивні рахунки капіталів у платіжних балансах, тобто країни-ізгої ще й оплачують те, що у них забирають багаті країни.

Егон фон Грейрц, засновник "Matterhorn Asset Management" у Швейцарії, у своєму інтерв'ю сказав, що сучасний світ перебуває на межі масштабного колапсу. Країни, що не виробляють, перерозподіляють аж до 60% ВВП. Візьмемо хоч би США: федеральні витрати складають 300% за 40 років, а дохід досі – 24%. Такий шлях є просто не життєздатним. Він призводить до утворення вкрай бюрократизованих країн, у яких

⁶ Див.: Сємин К. Долги США могут похоронить всю мировую экономику. 28.07.14 // <http://www.warandpeace.ru/ru/commentaries/view/92544/>.

уряд позбавляє людей ініціаторського і підприємницького духу. У США 50–70 років тому кожен долар боргу додавав 4 долари до додаткового зростання ВВП. Зараз цього не відбувається. Отже, немає ніякого прибутку. Якщо поглянути на борги у всьому світі, стає зрозуміло, що вони вийшли з-під контролю. Загальні суми зовнішніх державних боргів у більшості країн приголомшують – 300–400%. Зрозуміло, що такий борг ніколи не буде погашений⁷. Проте слід мати на увазі, що ніхто у світі дефолту не допустить, оскільки це обвалить ціни американських держоблігацій, зробить їх абсолютно неліквідним активом. Це спровокує обвал усієї світової фінансової системи.

У зв'язку з цим виникає низка запитань. Чи є фінансові бульбашки у вигляді мільярдних електронних рахунків капіталом? Якщо це капітал, то який? Чи є він ресурсом, скарбом, інвестиціями? Такий капітал не базується на реальних цінностях, не є прозорим, має складну структуру, під якою немає чітких нормативних засад. Він пов'язаний із високим ризиком інвестування, недостатньо регульований і вразливий для всіляких ризиків. Подібні фінансові продукти важко не лише виміряти, але і визначити їх вартість. Складається враження, що це словесний туман, вигаданий "просунутими економістами" для маніпулювання свідомістю мас, які повинні терпіти, оскільки відбувається глобальне потепління клімату, спровоковане людською діяльністю, зростанням народонаселення, браком продуктів харчування тощо.

Й.Шумпетер одним із перших зробив спробу дати відповідь на питання, чому деякі країни за приблизно однакових умов і ресурсів демонструють вищі темпи економічного зростання і розвитку, ніж більшість інших країн. У пошуку причин досягнення господарського успіху одних і відставання інших країн він доходить висновку, що магістральний шлях до прогресу лежить у площині підприємницької діяльності та економічного розвитку, заснованого на широкому впровадженні нововведень у соціально-економічну практику і швидкій дифузії інновацій.

Усебічно досліджуючи сутність і чинники економічного розвитку, Й.Шумпетер поставив у центр уваги не "кількісне економічне зростання", а "якісний розвиток". Досягнення останнього можливо за постійної зміни використовуваних і впровадженні нових виробничих ресурсів. Щоб економіка отримала динамічний розвиток, потрібні підприємці-новатори, здатні здійснювати такі види *нових комбінацій*: 1) виробництво нових благ або поліпшення якості існуючих; 2) упровадження нових способів виробництва або комерційного використання існуючих товарів; 3) відкриття й освоєння нових ринків збуту; 4) освоєння нових джерел отримання сировини або напівоброблених товарів; 5) здійснення реорганізації в галузі та створення промислових підприємств нового типу.

Шумпетер сформулював динамічну концепцію циклу, в якій циклічність розглядається як закономірність економічного зростання і виявляється у відхиленні економіки від стану рівноваги. Така форма розвитку

⁷ Див.: Мы движемся к концу масштабного 250-летнего цикла 14.08.13 // <http://www.warandpeace.ru/ru/commentaries/view/82747/>.

економіки є подібною до сходження вгору й униз сходами. У рамках цієї форми інноваційний розвиток також здійснюється як по висхідній, так і по низхідній лінії. Це зумовлено вичерпанням старих інновацій і приходом на зміну їм нових. Нововведення виводять економіку зі стану рівноваги і стимулюють зростання капіталовкладень у нові технології. Відповідно до теорії Шумпетера, циклічна динаміка розвитку капіталістичної економіки не може бути порушена і матиме місце в майбутньому поряд з економічними кризами.

Переконливим підтвердженням правильності висновку Шумпетера про циклічний характер розвитку капіталістичної економіки слугує нинішня, перша в історії людства глобальна фінансово-економічна криза. Крах глобальної валютної та господарської систем іще раз наочно продемонстрував, що так звана нова економіка не дає підстав для списання традиційного економічного циклу в історичний архів, про що поспішили заявити прихильники "інформаційного суспільства" на зламі двох століть.

Й.Шумпетер у праці "Капіталізм, соціалізм і демократія" обґрунтовує, що ринки не завжди працюють і капіталізм на певному етапі може сам себе знищити. Він підкреслює, що соціалістична організація суспільства неминуче виросте з так само неминучого процесу розкладання капіталістичного суспільства. На думку вченого, соціалізм стане наслідком зникнення традиційного підприємця з економічної арени капіталізму у зв'язку з виходом на неї великих корпорацій і необхідністю введення економічного планування.

На нинішньому етапі розвитку фундаментальної економічної теорії домінує економікс. Не викликає сумнівів, що в неї є свої плюси для економіки багатих країн, оскільки вона "працює" на фінансову олігархію, створює сприятливі умови для безперервного зростання фінансової бульбашки. Такій економіці характерна гіпертрофія ролі грошей. Через ці обставини зростаюча фінансова бульбашка значною мірою сприяє "роздуванню" обсягу і частки у ВВП сфери послуг у так званих розвинених країнах, особливо якщо мати на увазі гральний бізнес, шоу-бізнес, велику частину кінобізнесу і т. п. Це – свого роду ірраціональне виробництво як продукт ірраціональності самого фіктивного капіталу. Не говорячи вже про роль цієї сфери як розбещувача людських душ.

Теорію економікс не можна вважати системою, оскільки в її основі відсутня єдина система поглядів. Це добре змонтована еkleктика, що включає теорію чинників, теорію маржиналізму, теорію попиту і пропозиції, елементи кейнсіанства та інституціоналізму, тобто концепції, побудовані на несумісних методологічних підставах.

Звичайно, цілком справедливим є питання: а чому та або та наука обов'язково має базуватися на єдиній методології? Адже, наприклад, з успіхом співіснують медицина європейська і медицина східна, які явно мають протилежні методологічні підходи.

Справді, проблема єдності методології науки гідна глибокого наукового дослідження. Але доки у філософії, взагалі в теорії науки панує уявлення про необхідність методологічної єдності, лише в цьому разі вона отримує право називатися системою знань, тобто наукою. Теоретикам ще

належить довести, що методологічна єдність не є обов'язковою, що вона у принципі неможлива.

Особливість теорії економікс ще й у тому, що вона вважає за краще досліджувати суто господарські відносини, методи раціонального ведення ринкового господарства, максимізації доходу (прибутку) і мінімізації витрат (витрат виробництва). І це вона робить вельми докладно. При цьому теорія економікс є глибоко індивідуалістичною, прагне уникнути гострих соціальних питань.

Сьогодні теорія економікс політично репрезентує пануючий напрям у фундаментальній економічній теорії. Проте визнання більшістю аж ніяк не є доказом правильності теорії, й підтвердженням цьому слугує перша в історії людства глобальна фінансово-економічна криза (2008–2009). Вона перетворила значну частину світової економіки на одну велику лікарню, в якій пацієнти перебувають у коматозному стані. Усілякі спроби з боку мейнстріму, зокрема "режиму суворої економії", сутність якого полягає в перекладанні основної частини рецесії на плечі тих, хто найменше повинен у його причинах і наслідках, тобто людей праці, дали негативний результат.

Криза в нинішніх умовах перестала виконувати своє економічне призначення, а саме: відсікання архаїчних виробничих ланок і структур, вивільнення ресурсів для переливу в ефективніші сфери, створення стимулів для оновлення виробництва.

Здійснений аналіз дозволяє зробити такі висновки.

1. Глобальна соціально-економічна криза змусила замислитися над зміною домінуючої парадигми економічної науки, яка перетворилася на гальмо соціального прогресу. Нова парадигма має поєднувати в собі різні теоретичні підходи, зокрема плюралістичні, апробовані практикою.

2. Найважливішим напрямком удосконалення економічної теорії є створення системи економічної науки, без якої не можна не лише перейти на нову модель розвитку економіки, адекватну сучасним реаліям, але і підготувати відповідний підручник з економічної теорії.

3. Відірваність економічної політики від реалій економічного життя, ігнорування економічних законів, що об'єктивно діють, призвели до структурних деформацій в економіці, уповільнення в її розвитку, невиправданого розриву в доходах громадян багатьох країн. Це не лише гальмо для споживчого ринку, але і джерело постійних соціальних суперечностей у суспільстві. Розв'язати цю суперечність можна за оптимального співвідношенні і взаємодії економіки і політики. Розвиток суспільства значною мірою залежить від моделювання теоретичного механізму, місця в цьому процесі суб'єктів господарської діяльності та держави, принципів, на яких базується економічна політика, методи господарювання.

4. Розвиток економічної науки потребує поглибленого дослідження тенденцій соціалізації суспільства на основі взаємозв'язку і взаємозалежності всіх суб'єктів господарської діяльності, державних і недержавних інститутів. Цьому може сприяти об'єднання економічних знань і знань інших суспільних наук: економічної соціології, економічної психології, економічної фізики тощо.

Література

- Агошкова Е.Б., Ахлибининский Б.В. (1998) Эволюция понятия системы // Вопросы философии. № 7.
- Гринэуэй Д. и др. (ред.) (2002) Панорама экономической мысли конца XX столетия. СПб.
- Гриценко А. (2014) Структура предмета и метода экономической теории // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. № 31. К. С. 7–18.
- Иглтон Т. (2012) Почему Маркс был прав. М.: Карьера Пресс.
- Клейнер Г.Б. (2007) Системная парадигма и экономическая политика // Общественные науки и современность. № 2–3.
- Клейнер Г.Б. (2011) Новая теория экономических систем и её предложения // Вестник Российской академии наук. Т. 81. № 9.
- Корнаи Я. (2002) Системная парадигма // Вопросы экономики. № 4.
- Коуз Р. (1991) Фирма, рынки, производство. Нью-Йорк.
- Макконнелл К.Р., Брю С.Л. (1992) Экономикс. Принципы, проблемы и политика. М.: Республика.
- Маркс К. (1955) Капитал. М.: Государственное издательство политической литературы.
- Мартынов В.А. (рук.) (2002) К вопросу о так называемом кризисе экономической науки. Материалы теоретического семинара ИМЭМО. М.
- Полтарович В.М. (1998) Кризис экономической науки // Экономическая наука современной России. М.: ЦЭМИ РАН. № 1.
- Рязанов В.Т. (2006) Антропологический принцип в экономике // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. Вып. 14.
- Смит А. (2007) Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Эксмо.
- Тамбовцев В.Л. (2003) О кризисе экономической науки // Экономический вестник Ростовского госуниверситета. Т. 1. № 3.
- Хубиев К. (2006) О проблемах научной методологии // Общество и экономика. № 3.
- Шумпетер Й.А. (2008) Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. М.: Эксмо.

GLOBAL CRISIS AND CRISIS OF ECONOMIC THEORY: RELATIONSHIP AND INTERACTION

Petro Yeschenko

Author affiliation: Doctor of Economics, Professor, Department of Economic Theory, and Macro- and Micro-Economy, Kyiv Taras Shevchenko National University.
E-mail: p.eshchenko@ukr.net

The article considers various scientific approaches to the causes and consequences of the global economic crisis, and the place of economic science in this process. The author analyzes the problem of the change of the paradigm of economic growth, and justifies his approach to its solution.

Keywords: crisis of economic theory, the global crisis, plurality of views, the system of economic science, economic science paradigm, a new model of economic development.

JEL: A010.